

Шановал Юрій (м. Київ)

Професор, доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

Якубець Олександр(м. Київ)

Завідувач відділу Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
УДК: 94(477) «1985/91»«Щербицький»

ОСТАННЯ БАРИКАДА: ВОЛОДИМИР ЩЕРБИЦЬКИЙ ПІД ЧАС «ПЕРЕБУДОВИ»

У статті розглядається роль і місце першого секретаря ЦК КПУ у 1972–1989 рр. Володимира Щербицького у процесах «перебудови» в СРСР, аналізуються причини його політичного довголіття в нових умовах.

Ключові слова: *Володимир Щербицький, Леонід Брежнєв, Юрій Андропов, Костянтин Черненко, Михайло Горбачов, «перебудова», УРСР, КПУ, КПРС, Політбюро ЦК КПРС.*

2015 рік ювілейний. У березні виповнилося 30 років відтоді, як на чолі КПРС (а відтак — Радянського Союзу) став Михайло Горбачов. У квітні — стільки ж часу від квітневого пленуму ЦК КПРС, на якому було проголошено курс на прискорення соціально-економічного розвитку СРСР¹. Це прийнято вважати відправною точкою процесу, відомого під назвою «перебудова» («перестройка»), хоча саме це слово Горбачов вперше вжив 8 квітня 1986 року під час візиту до міста Тольятті. «Перебудова» спровокувала відцентрові процеси всередині Радянського Союзу, наслідком чого став розвал у 1991 році комуністичної наддержави та проголошення незалежності України.

До другої половини 1989 року УРСР перебувала у фарватері загальносоюзних перебудовних моделей та шаблонів, фактично не продукуючи власних ідей та ініціатив на рівні місцевого промосковського керівництва, яке не надто жорстко, але спочатку впевнено блокувало низові прояви демократії. Внаслідок цього на кінець 1980-х років Україна виглядала своєрідним острівцем «стабільності» (а вірніше — «застою») порівняно з іншими національними республіками СРСР. Значним стримуючим

¹ Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — С. 919.

фактором тут виступав перший секретар Комуністичної партії України Володимир Щербицький, котрий залишився «у спадок» ще від брежнєвської доби і очолював УРСР перші чотири «перебудовні» роки із шести (до вересня 1989 року).

«Апостол застою»² — так назвав Щербицького один з дослідників. Назагал дотепер праць про Щербицького недостатньо³. Та можна впевнено стверджувати, що Леонід Брежнєв у якості спадкоємця на посаді генерального секретаря ЦК КПРС бачив саме керівника Компартії України. Причому — ще за свого життя. Про це, зокрема, прямо говорить у своїх мемуарах Горбачов, датуючи першу подібну інформацію 1978 роком і, особливо підкреслюючи, що рішення це «не було жартом, чи хвилинною слабкістю» Брежнєва, а — наслідком певних тривалих роздумів⁴.

Євген Чазов, котрий упродовж 1967–1986 років очолював ІV Головне управління Міністерства охорони здоров'я СРСР, тобто лікував усю радянську номенклатурну верхівку, не лише зсовує цю дату на два роки назад. Він стверджує, що ініціатива перевести Щербицького в Москву йшла не від самого Брежнєва, у якого напередодні XXV з'їзду КПРС (лютий–березень 1976-го) трапився інсульт і якому лікарі прогнозували невтішні варіанти розвитку подій. Ідею висунув голова КГБ СРСР у 1967–1982 роках Юрій Андропов. Він прагнув бачити лідера Радянської України у Кремлі, за його ж словами, «заради посилення позиції Брежнєва», хоча видається, що просто планував тримати ймовірного конкурента у боротьбі за владу в зоні досяжності. Чазов стверджує, що саме він на прохання Андропова і провів попередні переговори в Києві з Щербицьким, від якого отримав відповідь, що Брежнєва щиро шкода, але «в цій політичній грі я брати участі не хочу»⁵.

Леонід Кравчук (в період, про який йдеться, завідувач відділу пропаганди та агітації ЦК Компартії України) уточнює, що проміжним

² Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького / Д.В. Табачник // Вітчизна. — 1992. — № 9. — С. 159–163; № 10. — С. 107–113; № 11. — С. 119–123.

³ Див.: Шаповал Ю.І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю.І. Шаповал // УІЖ. — 2003. — № 1. — С. 118–129; Латиш Ю.В. Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах / Ю.В. Латиш // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. — Вип. 69. Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / Вип. ред. та упоряд. Г.В. Самійленко. — Ніжин: Вид-во НДУ ім. Гоголя, 2012. — С. 283–293.

⁴ Див.: Горбачев М.С. Жизнь и реформы: В 2-х книгах / Михаил Сергеевич Горбачев. — Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — С. 202–203.

⁵ Чазов Е.И. Здоровье и власть. Воспоминания «кремлевского врача» / Евгений Иванович Чазов. — М.: Новости, 1992. — С. 137–138.

етапом на шляху Щербицького до посади генсека ЦК КПРС мало стати крісло голови Ради Міністрів СРСР, яке він повинен був посісти, змінивши Олексія Косигіна⁶. Те ж саме писав і помічник Щербицького Віталій Врублевський. Покликаючись безпосередньо на свого шефа, який у хвилину щирості переповів йому довірливу розмову з Брежнєвим. Останній нібито сказав: «Володю, ти повинен замінити Косигіна, більше нікому». Щербицький відмовився, заявивши: «Цього роздубаного воза [себто економіку СРСР. — *Ю.Ш.*] мені вже не вивезти. Та й у московські ігри я не граю»⁷.

Перший секретар Закарпатського обкому КПУ у 1962–1980 роках Юрій Ільницький, який перебував у фаворі у Брежнєва, спираючись на свої відомості, підтверджує тезу про Щербицького як наступника. За версією Ільницького, цей задум у генсека визрів ще мало не у 1960-х роках. Заміна у 1972 році Петра Шелеста Щербицьким на посаді першого секретаря ЦК КПУ була етапом цього плану⁸.

Член Політбюро ЦК КПРС у 1971–1986 роках, перший секретар Московського міськкому КПРС (1967–1985) Віктор Гришин у своїх спогадах писав, що повторно до теми заміни Брежнєва на Щербицького повернулися на початку 1980-х. Остаточна ротація повинна була відбутися у листопаді 1982 року. Щербицький мав стати Генеральним секретарем ЦК КПРС. Брежнєв переходив на почесну, за суттю, посаду голови партії, яку мали спеціально створити для нього. Проте так не сталося через те, що втрутилися вищі сили: Брежнєв просто не дожив до запланованого пленуму якихось два тижні⁹. Ця інформація корелюється зі словами особистого фотографа Брежнєва (1969–1982) Володимира Мусальяна, котрий у 1981 році став свідком розмови генерального секретаря із секретарем ЦК КПРС, відповідальним за кадрову політику, Іваном Капітоновим: «Бачиш це крісло? — запитав Брежнєв, показавши на своє місце. — Його посяде Володимир Васильович Щербицький, так що кадри підбирай відповідно». Брежнєв готував зміни під Щербицького... А про хвороби Андропова і Черненка він знав¹⁰.

⁶ *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Леонід Кравчук. — К.: Століття, 2002. — С. 12–13.

⁷ *Врублевский В.К.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды / Виталий Константинович Врублевский. — К.: Довіра, 1993. — С. 40.

⁸ *Ільницький Ю.В.* Спомини: із прожитого і пережитого / Юрій Васильович Ільницький. — Ужгород: Мистецька лінія, 2007. — С. 168.

⁹ *Гришин В.В.* Катастрофа. От Хрущева до Горбачева / Виктор Васильевич Гришин. — М.: Алгоритм; Эксмо, 2010. — С. 47.

¹⁰ *Велигжанина А.* Преемником Брежнева должен был стать Щербицкий // Комсомольская правда в Украине. — 2014. — 4 июля.

Щербицький не погоджувався міняти Київ на Москву з кількох причин. По-перше, тому, що він за характером і діловими якостями був швидше «прокуратором» (тобто — намісником, управителем провінції), аніж «імператором». Він був партійним чиновником, котрий міг якісно функціонувати лише за умови наявності покровителя, але був навряд чи здатен на проведення самостійної політики. По-друге, якщо у Києві Щербицький самостійно здійснював кадрову політику, то у Москві він змушений був би враховувати велику кількість факторів, а в цих хитро-сплетіннях він був не мастак.

Щербицький взагалі характеризувався як людина закрита, не схильна до відвертості¹¹. Брежнев був, напевно, єдиною людиною поза межами сім'ї, з якою у нього були по-справжньому людяні, теплі, приятельські стосунки. Водночас з найближчим оточенням Брежнева Щербицький не підтримував скільки-небудь тісних контактів, обмежуючись офіційними привітаннями до свят. Тобто, Володимира Щербицького можна охарактеризувати як людину «команди», але аж ніяк не «лідера команди».

Проте, попри очевидне небажання Щербицького ставати москвичем, у Кремлі було чітко зафіксовано, що він — один з основних потенційних претендентів у боротьбі за владу. Цей момент усвідомлював і Юрій Андропов, з яким у першого секретаря ЦК КПУ встановилися «шанобливі, хоча і суто формальні стосунки»¹² і в кабінеті якого Щербицький (якщо вірити декому з авторів) нібито жодного разу не побував навіть з візитом ввічливості¹³.

Російський публіцист Леонід Млечин, посилаючись на розмову із секретарем ЦК КПРС у 1983–1990 роках Єгором Лігачовим, стверджує, що, змінивши Брежнева на посту генерального секретаря, Андропов досить швидко ініціював комплексну перевірку стану справ у Київській, Дніпропетровській, Одеській та Херсонській областях, що в Україні було розцінено як «підкоп» персонально під Щербицького¹⁴. Припущення це так і не отримало свого подальшого розвитку через швидку смерть Андропова. З його наступником — Костянтином Черненком — стосунки у Щербицького були офіційно-ввічливі: він не загравав з ним, як багато хто, але і не фрондував, хоча й сприймав нового генсека як фігуру перехідну¹⁵.

¹¹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 40.

¹² Там же. — С. 38.

¹³ Власенко А.К. В. Щербицкий и его время / Александр Кириллович Власенко. — Х.: Фолио, 2009. — С. 185.

¹⁴ Млечин Л.М. Горбачев и Ельцин. Революция, реформы и контрреволюция / Леонид Михайлович Млечин. — СПб.: Питер, 2012. — С. 70–71.

¹⁵ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 39.

Тим не менше, «фактор Щербицького» в Політбюро ЦК КПРС був вагомим аргументом в епоху кремлівських «великих похорон» (1982–1985). Керівник УРСР і надалі розглядався як один із найбільш ймовірних претендентів на пост генерального секретаря, у тому числі і на міжнародному рівні.

Найбільш відоме підтвердження цьому — візит Щербицького 3–13 березня 1985 року до США на чолі делегації Верховної Ради СРСР і його 50-хвилинна розмова з президентом США Рональдом Рейганом. Щоправда, та розмова відверто не вдалася, пройшла суто офіційно. «Співрозмовники, — за твердженням Володимира Врублевського, — немов зашнуровані, виклали добре відомі один одному позиції сторін. ...Рейган насторожено розглядав Щербицького, той, в свою чергу, відповідав йому тим самим»¹⁶.

10 березня, тобто саме в розпал візиту, помер Костянтин Черненко. Тоді Горбачова обрали генеральним секретарем ЦК КПРС. Обрали за відсутності Щербицького — одного з ключових членів Політбюро. Це дало привід висувати різні версії, чому сталося саме так.

Наприклад, Анатолій Черняєв, помічник Горбачова у 1986–1991 роках (у березні 1985 року — заступник завідувача міжнародним відділом ЦК КПРС), зазначає, що на кандидатурі Щербицького як голови парламентської делегації у поїзді до США на поліг на той час найстарший і найбільш авторитетний член Політбюро ЦК КПРС (1973–1988), міністр закордонних справ СРСР у 1957–1985 роках Андрій Громико. Хоча спочатку до Америки депутатів везти повинен був секретар ЦК КПРС (1961–1986), кандидат в члени Політбюро (1972–1986) Борис Пономарьов¹⁷. Врублевський підтверджує, що пропозицію очолити цю поїздку Щербицький отримав «зовсім несподівано»¹⁸.

Саме Андрій Громико на засіданні Політбюро після смерті Костянтина Черненка висунув кандидатуру Горбачова на посаду генсека, а потім на пленумі ЦК КПРС виступив з промовою, яка схилила присутніх на користь цього вибору (на противагу Віктору Гришину, який теж вважався претендентом і на якого робила ставку певна частина членів Політбюро). Якщо врахувати все це, то отримуємо широке поле для припущень та версій щодо причин та мотивацій відсутності Щербицького на цьому пленумі.

¹⁶ Там же. — С. 191.

¹⁷ 1985 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох, 1972–1991 годы / Анатолий Сергеевич Черняев. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 7.

¹⁸ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 188.

Відомим є факт затримки вильоту літака Щербицького з Нью-Йорку до Москви майже на добу «з технічних причин», завдяки чому він і не встиг на цю, як виявилось з роками — по-справжньому історичну — подію¹⁹. Помічник Горбачова (1981–1987) Валерій Болдін в одному з інтерв'ю, не криючись, заявив: «Цю затримку хлопці Чебрикова²⁰ з КДБ організували»²¹. Анатолій Черняєв записав «за гарячими слідами» у своєму щоденнику: «Москвою ходять всілякі розмови, нібито на ПБ вибір нового Генсека проходив “не без боротьби”». Нібито “була думка”, що Генсеком потрібно зробити Тихонова²², а на його місце поставити Щербицького, і що цю думку підтримували Гришин, Кунаєв²³. Отже, “якби Щербицький ... встиг би повернутися із США до вирішального засідання ПБ, то шальки ваг і т. д.”»²⁴.

Ми тут вже почули від Віктора Івановича Мироненка скептичні міркування щодо правдивості тверджень Болдіна. Відкидає подібні версії і Віталій Врублевський. Він твердить, що станом на 1985 рік Щербицький рішуче підтримував Горбачова і не бачив йому альтернативи, а до того ж він органічно терпіти не міг Гришина²⁵. Понад те, на думку колишнього помічника першого секретаря ЦК КПУ, останній полетів до Америки саме тому, що Горбачов, який, при хронічно хворому Черненку де-факто перебрав на себе управління в Політбюро, Щербицькому довіряв і не вбачав у ньому суперника. А доручити подібну місію будь-якому іншому авторитетному члену Політбюро означало посилити позиції ймовірного конкурента і послабити свої. Отже, особа Щербицького для поїздки була оптимальною²⁶.

Щоправда, тут Віталій Врублевський, який теж входив до складу радянської делегації у США і майже постійно знаходився поряд з її керівником, дещо суперечить сам собі. Описуючи перипетії, пов'язані зі смертю Черненка та обранням Горбачова, він зазначив, що, по-перше, в

¹⁹ Там же. — С. 196; *Зубрицкая Е.* Почему Щербицкого задержали на американской земле... // *Русская Америка.* — 2013. — 12 декабря. — Режим доступа: http://therussianamerica.com/web_RusUSA/articles/507/1/.

²⁰ Віктор Чебриков — голова КДБ СРСР у 1982–1988 роках.

²¹ *Жирнов Е.* «Горбачев сорвался с резьбы и вертелся сам по себе»: Разговор с бывшим руководителем аппарата президента СССР Валерием Болдиным // *Коммерсантъ. Власть.* — 2001. — № 19. — С. 60.

²² Микола Тихонов — голова Ради Міністрів СРСР у 1979–1985 роках, член Політбюро ЦК КПРС у 1980–1985 роках.

²³ Дінмухамед Кунаєв — перший секретар ЦК Компартії Казахстану у 1960–1962 та 1964–1986 роках, член Політбюро ЦК КПРС у 1971–1987 роках.

²⁴ 1985 год // Черняев А. С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 26.

²⁵ *Врублевский В. К.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 37, 188.

²⁶ Там же. — С. 188.

той час, як весь світ уже знав про чергове міжвладдя у СРСР, у радянському посольстві у Вашингтоні Щербицькому «відкритим текстом про це не сказали», по-друге, «його думку як члена Політбюро ніхто не запитував»²⁷.

Отже, Щербицький у трирічних кадрових змінах у верхівці влади в СРСР не виглядав статистом. З ним рахувалися різні угруповання, хоча він, наскільки можна судити, до жодного з них не входив, тримаючись осібно, вичікуючи, чия візьме, щоб стати на бік переможця. Тим більше, що зі смертю Брежнєва він втратив, так би мовити, особистісний зв'язок з Москвою, де в нього не було союзників²⁸. І насправді, як видається, навряд чи претендував на пост генсека — його цілком задовольняло те місце, яке він займав.

Аналіз поведінки Щербицького в цих умовах дає підстави погодитися з твердженням Віталія Врублевського, котрий зазначав, що його шеф сприймав «палацові інтриги» як певну фатальну неминучість. Філософія його при цьому була проста: «Нам своє робить...»²⁹. Іншими словами, Щербицький дотримувався нейтралітету. І це мало очевидні політичні переваги, серед яких — творення імпліцитного іміджу, загадковості, «речі в собі». А це, в свою чергу, змушувало оточуючих будувати здогади стосовно наряду його думок та губитися у прогнозуванні можливих вчинків. Водночас подібна поведінка стимулювала певну настороженість та недовіру.

Не був тут винятком і Горбачов, стосунки якого із Щербицьким ще за часів Брежнєва³⁰ були далекі від ідеальних. Про це згадує чимало людей, які мали змогу зблизька спостерігати за контактами двох політиків³¹. Не

²⁷ Там же. — С. 194–195.

²⁸ *Млечин Л.М.* Горбачев и Ельцин. — С. 71–72.

²⁹ *Врублевский В.К.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 39.

³⁰ Перший секретар Ставропольського крайкому КПРС Михайло Горбачов у 1978 році став секретарем ЦК КПРС із сільського господарства, у 1980 році — членом Політбюро. Його кар'єрі значною мірою сприяв Юрій Андропов.

³¹ *Власенко А.К.* В. Щербицкий и его время. — С. 184–185, 192, 223; *Врублевский В.К.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 217–249; *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо. — С. 13–14; *Крючков Г.К.* Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника / Георгий Корнеевич Крючков. — К.: Оріяни, 2004. — С. 81, 184; *Лисниченко И.* Георгий Крючков: «Горбачев неуязвимо чувствовал себя рядом с Владимиром Васильевичем. Щербицкий был намного выше по интеллекту, опыту работы, профессиональной хватке» // Факты и комментарии. — 2009. — 3 октября; *Литвин Н.А.* Не лукавя перед собой: Траектория одной жизни в социально-историческом контексте / Николай Алексеевич Литвин. — К.: Украинское агентство информации и печати «Рада», 2012. — С. 403–405; *Никуленко Т.* Бывший первый секретарь Крымского обкома КПУ Виктор

прихватує цього і сам колишній генсек та перший і єдиний президент СРСР³². Вельми показово, що у своїх мемуарах Горбачов згадує про Щербицького лише кілька разів, хоча вони протягом 1970–1980-х, вочевидь, спілкувалися часто. У підсумку ж виявилось, що Щербицький утримувався на своїй посаді найдовше серед усіх перших секретарів ЦК компартій союзних республік, котрі застали в цій іпостасі прихід до влади Горбачова. За винятком хіба що керівника КП Молдавії Семена Гроссу, котрий «перебув» Щербицького на два місяці.

А тодішня хронологія кадрових чисток на цьому рівні виглядала так:

1985 р. — відправляються на пенсію Турдакун Усубалієв (Киргизія; займав посаду першого секретаря з 1961) та Мухамедназар Гапуров (Туркменія; з 1969); Рахмон Набієв (Таджикистан; з 1982) понижується до голови Президії Центральної ради республіканського товариства охорони природи (у 1991 році він стане президентом вже незалежного Таджикистану, щоб через рік втратити цю посаду внаслідок громадянської війни); Едуарда Шеварднадзе (Грузія) Горбачов забирає до Москви — міністром закордонних справ СРСР (1985–1990). В останньому випадку спостерігаємо цікавий збіг — Шеварднадзе, як і Щербицький, очолив республіканську парторганізацію у 1972 році внаслідок інспірованої командою Брежнєва кампанії із заміни низки керівників союзних республік, котрі дозволяли собі стояти на позиціях, близьких до націонал-комунізму (у цьому випадку йдеться про Василя Мжаванадзе та Петра Шелеста відповідно), на людей, лояльних Центру³³. На цьому схожість закінчується — молодший на 10 років за Щербицького Шеварднадзе став одним із символів «перебудови», репрезентуючи її на міжнародному рівні (в подальшому він 11 років — з 1992 по 2003-й — стоятиме на чолі незалежної Грузії), в той час як керівник УРСР так і залишиться персоніфікованим втіленням «застою»;

1986 р. — на пенсію йде один із найближчих соратників Брежнєва — перший секретар ЦК КП Казахстану Дінмухамед Кунаєв. І тут Горбачов здійснює першу (але далеко не останню) серйозну помилку в національному питанні — на місце Кунаєва він «продавлює» росіянина Геннадія Колбіна, котрий жодного стосунку до Казахстану не мав, більше того — займав перед цим призначенням посаду першого секретаря

Макаренко: «Километровые очереди за водкой в народе окрестили «петлей Горбачева» // Бульвар. — 2005. — 25 января. — № 4.

³² Горбачев М. С. Жизнь и реформы. — Кн. 1. — С. 211.

³³ Митрохин Н. «Борьба с национализмом» и политическая история СССР 1960–1970-х годов: Беседа с Вячеславом Александровичем Михайловым / Николай Митрохин // Неприкосновенный запас [Электронный ресурс]. — М., 2011. — № 4. — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ni20.html>.

далеко не найпрестижнішого в Росії Ульяновського обкому КПРС, що казахами було сприйнято як додаткове приниження. Наслідком чого стали масові протести казахської молоді у грудні 1986 р., які були придушені силою. Не виключено, що ця обставина була одним із факторів, який продовжив політичне життя Щербицького — Горбачов після подій у Казахстані не ризикнув далі діяти напролом. У будь-якому випадку, згідно із щоденниковими записами А. Черняєва, на січневому (1987 р.) пленумі ЦК КПРС всерйоз планувалося вирішувати долю керівника Компартії України³⁴. Однак цього, як відомо, не сталося.

1987 р. — помирає перший секретар ЦК Компартії Литви (з 1974) Пятрас Гришкявічюс; керівник комуністів Білорусії (з 1983) Микола Слюньков переводиться до Москви секретарем ЦК КПРС — куратором економічного блоку (у 1990 році він буде відправлений на пенсію);

1988 р. — пенсіонерами стають перші секретарі Компартії Азербайджану (з 1982) Кямран Багіров (активної участі у політичному житті більше не брав) та Вірменії (з 1974) Карен Демірчян (у 1999 очолив парламент Вірменії — Національні Збори, того ж року загинув внаслідок теракту); головний комуніст Латвії (з 1984) Борис Пуго стає головою Комісії партійного контролю при ЦК КПРС (у 1990–1991 роках — міністр внутрішніх справ СРСР, у серпні 1991-го став одним із очільників ГКЧП, згідно з офіційною версією — покінчив життя самогубством), його колега з Естонії (з 1978) Карл Вайно — членом цієї комісії; перший секретар ЦК Компартії Узбекистану (з 1983) Інамжон Усманходжаєв звинувачений у корупції, через рік засуджений до 12 років тюремного ув'язнення за «бавовняною справою», ще через рік — звільнений;

1989 р. — 21 вересня перший секретар ЦК КПУ Щербицький пише заяву з проханням звільнити його з посади, зважаючи на «вік і стан здоров'я», 28 вересня пленум ЦК КПУ задовольняє це прохання³⁵; у листопаді звільняється з посади перший секретар ЦК Компартії Молдавії (з 1980) Семен Гроссу і призначається аташе з питань агропромислового комплексу Посольства СРСР у Мексиці.

З брежнєвсько-андроповсько-черненківським Політбюро ЦК КПРС, до якого Щербицький входив з 1971 року, а як кандидат в члени — у 1961–1963-му та 1965–1971 роках, схожа ситуація. З тих десяти членів, які перебували у складі цього політичного органу станом на березень 1985 року, до осені 1989-го залишилося лише троє — сам Горбачов (до

³⁴ 1987 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 2.

³⁵ Див.: Шаповал Ю.І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. — С. 127.

серпня 1991-го, у Політбюро перебував з 1980-го), Щербицький (до 20 вересня 1989-го) та голова Президії Верховної Ради РРСФР (з 1988-го; у 1983–1988-му — голова Ради Міністрів РРСФР) Віталій Воротніков (член Політбюро з 1983-го, виведений із складу у липні 1990 року).

Всі інші були відправлені на пенсію, причому, першими — упродовж 1985–1986 років — ті, хто становив так звану антигорбачовську фронду всередині Політбюро: Григорій Романов, Микола Тихонов та Віктор Гришин. Ці факти однозначно вказують на те, що Горбачов не вважав першого секретаря ЦК КПУ своїм опонентом.

Зрозуміло, Щербицький не був апологетом «перебудови». Він до неї ставився досить критично. Леонід Кравчук стверджує, що перший секретар ЦК КПУ перебудову сприймав «дуже важко»³⁶. Анатолій Черняєв зазначив у своєму щоденнику за підсумками квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС, що Щербицький у виступі продемонстрував «повну безпорадність щодо пристосування до нового стилю. Це були зразки загальних фраз, марнослів'я...»³⁷. Є у Черняєва і такий запис, датований липнем 1987 року: «Члени ПБ — Щербицький, Воротніков і перші зами головрадміну, секретарі обкомів не розуміють, що відбувається. І хоча вимовляють гарні слова про революцію, про перелом і т. п., видно, що для них це всього лише служба, а не участь в революції. Вони не лідери процесу на своєму рівні, а дисципліновані чиновники, які пристосовуватимуться до процесу, а не формуватимуть його, він ніби сам собою піде. Перебудовувати суспільство вони не вміють. Вони із старої структури, по суті — сталінської схеми керівництва»³⁸.

Водночас Щербицькому не можна відмовити у тверезому та реалістичному ставленні до процесів, які почали відбуватися у країні. Наприклад, у січні 1987 року, на засіданні Політбюро ЦК КПРС, коли мова зайшла про підбиття підсумків Всесоюзного соціалістичного змагання, Щербицький заявив: «... все це змагання між республіками — суцільний формалізм. Немає реального змагання»³⁹. Перший секретар Кримського обкому КПУ у 1977–1987-х роках Віктор Макаренко згадував, що під час знаменитої антиалкогольної кампанії, яка ознаменувала початок правління Горбачова, її ініціатор та фанатичний натхненник Єгор Лігачов вимагав знищити виноградники як першооснову виробництва

³⁶ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. — С. 12.

³⁷ 1985 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 36.

³⁸ 1987 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 14.

³⁹ В Политбюро ЦК КПСС...: По записам Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991) / Сост. А. Черняев (рук. проекта), А. Вебер, В. Медведев. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2006. — С. 141.

алкогольної продукції. Він наполягав навіть на ліквідації знаменитої винотеки «Массандри». Лише особисте втручання Щербицького врятувало її⁴⁰.

Щербицького чомусь надзвичайно дратували нові слова, які активно вводилися у загальний суспільно-політичний обіг: від самого терміну «перебудова»⁴¹ — до «економічного механізму», «протизатратних методів», «правового суспільства» і, навіть, здавалося б, невинної «мотивації»⁴². Про це він говорив прилюдно. Абсолютно не сприймав винесення на загал інформації про реальний стан справ в економіці України, був проти будь-яких спроб її маркетизації, продовжуючи і надалі перебувати у старій системі координат⁴³. Побоювався прямих публічних трактувань статей Конституції СРСР, зокрема — статті 72-ої, в якій за кожною республікою зберігалось право вільного виходу із Союзу. Так, у жовтні 1987 року під час обговорення проекту доповіді Горбачова до 70-річчя Жовтневої революції на засіданні Політбюро ЦК КПРС Щербицький сказав: «Згадка про Конституцію викличе сум'яття. Вже почалися сплески з вимогою про вихід з СРСР. Творча інтелігенція... зайнялася правом виходу. Мусується тема національних мов. Я б відклав питання про Конституцію...»⁴⁴.

На подібних позиціях він продовжував стояти і під час обговорення проекту платформи КПРС «Про шляхи гармонізації міжнаціональних відносин в СРСР» у липні 1989 року: «У питанні про компетенцію республік багато безглузлого. Наприклад, в чому полягає суверенність? У самовизначенні аж до виходу? ...Неясності з самостійністю компартій союзних республік. Неясності з національною мовою. З питань культури викладено так, що даємо привід для проявів національної обмеженості. Якщо українська мова державна, вона що, повинна бути і мовою міжнаціонального спілкування на Україні? ...Не потрібно укладати новий Союзний договір»⁴⁵.

Однак, не можна оминати того, що за умов гострого конфлікту між Михайлом Горбачовим та першим секретарем Московського міськкому КПРС Борисом Єльциним на пленумі ЦК КПРС 21 жовтня 1987 року

⁴⁰ *Никуленко Т.* Бывший первый секретарь Крымского обкома КПУ Виктор Макаренко: «Километровые очереди за водкой в народе окрестили «петлей Горбачева» // Бульвар. — 2005. — 25 января. — № 4.

⁴¹ *Галух А.* Скажи мне, пожалуйста, какой дурак придумал это слово — «перестройка»? // Факты и комментарии. — 2013. — 17 февраля.

⁴² В Политбюро ЦК КПСС... — С. 184, 361–362.

⁴³ *Литвин Н.А.* Не лукавя перед собой. — С. 429–430.

⁴⁴ В Политбюро ЦК КПСС.... — С. 256.

⁴⁵ Там же. — С. 497.

Щербицький публічно підтримав генерального секретаря⁴⁶. Хоча, якщо вірити Віталію Врублевському, потім шкодував про це, стверджуючи, що вони самі «створили» Єльцина, який став уособленням радикальної опозиції всередині КПРС⁴⁷.

Виникає цілком логічне запитання: за рахунок чого перший секретар ЦК Компартії України, який, хоча і не перебував у відвертій опозиції до Горбачова, але й не зображав із себе великого прихильника «перебудови», зумів так довго втримати свої позиції? Чому він сам залишився своєрідною останньою барикадою на шляху України до реальних змін, що тривали в інших регіонах Радянського Союзу?

Гадаємо, тут свою роль відіграв комплекс факторів, насамперед — побоювання Горбачова щодо повторення виступів на зразок казахських в Україні. Звідси — прагнення до певного консервування ситуації у такій ключовій для існування Радянського Союзу республіці як УРСР хоча б на обмежений період. Це було свідоме пролонгування «застою» на локальному рівні. Для цього був потрібен Щербицький, справжню політичну ціну якому Горбачов добре знав і якого, зрештою, сам зараховував до «консервативної групи» у Політбюро⁴⁸.

Україна справді майже до колапсу Радянського Союзу у соціально-економічному відношенні виглядала виграно порівняно з іншими союзними республіками СРСР. За Щербицьким, на відміну від багатьох партійних діячів його рівня, не водилося ні криміналу, ні корупційних діянь, ні розкрадання державних коштів⁴⁹. Тобто, він, хоча й був по суті своїй політичним «атавізмом» в період політичних трансформацій, але геть «чистим». А це, за умов гласності та чи не щоденних публічних сенсацій, викриттів, скандалів, вже було чималою чеснотою.

Значну роль у продовженні політичної кар'єри Щербицького, хоч як би дивно це звучало, відіграла Чорнобильська трагедія. При цьому центральною подією, яка ставиться у провину колишньому керівнику України, є не сама аварія чи рішення про розміщення атомної електростанції в басейні Дніпра та ще й неподалік столиці. Насамперед, йдеться про проведення демонстрації 1 травня 1985 року у радіаційно небезпечному Києві. З демонстрацією пов'язаний один прикметний епізод, про який першим публічно згадав Віталій Врублевський у 1993 році⁵⁰. Отже,

⁴⁶ 1987 год // Черняев А.С. Совместный исход: дневник двух эпох... — С. 87–88.

⁴⁷ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 226–227.

⁴⁸ Горбачев М.С. Жизнь и реформы. — Кн. 1. — С. 482.

⁴⁹ Табачник Д. Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // Вітчизна. — 1992. — № 11. — С. 122.

⁵⁰ Окремо зауважимо, що посилався він при цьому на слова слідчого з особливо важливих справ Генеральної прокуратури України Олександра Кузьмака.

на урядову трибуну тоді Щербицький суттєво запізнився, що для нього не було характерним. Як виявилось, він мав доволі жорстку розмову з Горбачовим, якому доводив небажаність виведення людей на вулиці, прохаючи хоча б звільнити від цього заходу дітей, на що у відповідь почув: «Якщо зірвеш демонстрацію — виключимо з партії»⁵¹. І Володимир Васильович, який був старшим за генсека на 13 років, мовчки проковтнувши «тикання», поїхав позувати перед колонами демонстрантів.

Те, що керівник понад 50-мільйонної на той час республіки не відважився пожертвувати партквитком в обмін на життя та здоров'я своїх громадян, свідчить про дуже специфічну психологію цієї людини, сформовану під час багаторічного перебування всередині командно-адміністративної системи. Через це Щербицького відносять до «мовчазного покоління», цінності якого формувалися до 1953 року, тобто до смерті Сталіна. А поведінка Щербицького у дні Чорнобильської катастрофи трактується як «відданість і, фактично, солдатська дисциплінованість»⁵².

Чорнобиль став першим і єдиним по-справжньому серйозним випробуванням для Щербицького як керівника за всі 17 років його перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ, тією кризовою ситуацією, в якій проявляються і людські, і ділові якості. У Щербицькому знов переміг політик, якого життя навчило мовчати і «не висовуватись».

Щоправда, він ставив (зокрема, влітку 1986 року) перед Москвою питання про долю дітей Києва після Чорнобиля, про забезпечення столиці питною водою, вимагав припинення подальшого розширення ЧАЕС, яке планувалося проводити після ліквідації аварії⁵³. Проте робилося це не публічно, а у вузькому колі — на засіданнях Політбюро ЦК КПРС. На людях же Щербицький діяв виключно у межах партійної дисципліни, або, як висловився Кравчук, «свято дотримувався правил партійної субординації»⁵⁴, або ж, за словами Валентини Шевченко (у викладі Віталія Врублевського), «не мав схильності до щирості особистісного характеру та мав тверді уявлення про партійну субординацію»⁵⁵. Саме тому контроверсійних питань публічно не обговорював.

⁵¹ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 210–211.

⁵² Савичев А.В. Применение «теории поколений» в исследовании деятельности государственного-политического руководства УССР в период 1953–1991 гг. // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (26 листопада 2010 р.) / Під заг. ред. К.В. Балабанова. — Маріуполь, 2010. — С. 68–69.

⁵³ В Політбюро ЦК КПСС... — С. 65.

⁵⁴ Кравчук Л. Маємо те, що маємо. — С. 13–14.

⁵⁵ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 244.

Для Горбачова така безумовна лояльність стала, схоже, додатковим аргументом для продовження перебування чинного на той момент першого секретаря ЦК КПУ на цій посаді. Спостерігаючи за поведінкою Щербицького в цей період, він не міг не дійти висновку, що з цього боку для нього справді небезпеки не існує. Тим більше, що у період ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС проводити кадрові зміни такого рівня було недоречно — мало хто, напевно, відважився б взяти на себе відповідальність, яка вже й так повисла на Щербицькому. Можна навіть констатувати: якщо під час чорнобильських подій у ньому і переміг політик, то після них на загал він як політик закінчився — залишився лише адміністратор, котрий за звичкою тягнув свою лямку відповідальності за доручену ділянку роботи.

І остання з причин, яка дозволила Щербицькому відбути 2/3 часу перебудови на своєму посту, з нашої точки зору, полягає у відсутності повноцінної заміни. Партійно-адміністративний апарат УРСР, який постійно постачав кадрами загальносоюзні органи влади, не зумів сформувати якісної «лави запасних» для, так би мовити, внутрішнього вжитку. І не в останню чергу така ситуація склалася завдяки кадровій політиці першого секретаря ЦК КПУ. Його оточення на середину 1980-х років на центральному та регіональному рівнях становили люди, котрі переважно виявляли максимальну лояльність особисто до Щербицького, або, як мінімум, не вирізнялися значними кар'єрними амбіціями. Сам Щербицький пильнував за кадровою ситуацією, яка якби сама собою робила його «незамінним».

Стверджують, що Горбачов до останнього не хотів відпускати Щербицького, який ще у лютому 1989 року написав заяву про вихід на пенсію⁵⁶. Як це не дивно звучить, станом на 1989 рік лідер УРСР виявився мало не єдиним членом Політбюро ЦК КПРС, на якого генеральний секретар, котрий став заручником своїх кадрових та інших експериментів, міг реально покластися у внутрішньопартійних дискусіях. Горбачов знав: Щербицький не підведе, адже його найсуттєвішою мотивацією саме і є збереження партійної дисципліни та субординації.

Георгій Крючков 13 років (1972–1985) при Щербицькому очолював організаційно-партійний відділ ЦК Компартії України, а потім працював заступником завідувача таким же відділом ЦК КПРС. У своїх спогадах він пише, що коли у листопаді 1988 року його знову переводили в Україну — першим секретарем Одеського обкому КПУ, Горбачов провів

⁵⁶ *Кравчук Л.* Маємо те, що маємо. — С. 13–14; *Табачник Д.* Апостол застою: Ескіз до політичного портрета Володимира Щербицького // Вітчизна. — 1992. — № 9. — С. 159.

з ним зустріч. Він запевняв, що збирається «політично зберегти» першого секретаря ЦК КПУ, оскільки за умов відцентрових процесів у СРСР розраховує з його допомогою зміцнити як мінімум союз Росії, України та Білорусії, а «без цих прибалтів, закавказців ми обійдемося...». Генсек хотів, щоб цю думку Крючков озвучив перед Щербицьким, що й було зроблено. Проте останній на все це «ніяк не відреагував»⁵⁷. Ця інформація додатково підтверджується свідченнями Врублевського щодо прагнення Щербицького ще у 1988 році подати у відставку, однак Горбачов його «заспокоїв та відмовив»⁵⁸. Він розумів, що допоки Щербицький керує Україною, вона буде разом з Росією.

У підсумку все зводиться до того, що Щербицький вирішив йти з високої посади самостійно, без відповідних інспірувань із боку Москви. Хоча московську санкцію отримав лише тоді, коли віднайшли більш-менш прийнятну кандидатуру на заміну. Йдеться про Володимира Івашка, якого галопуючими темпами за три роки (1986–1989) провели різними ієрархічними щаблями — від секретаря з ідеології Харківського обкому партії через посаду першого секретаря рідного для Щербицького Дніпропетровського обкому КПУ (беручи до уваги, мабуть, слабкість останнього саме до дніпропетровських кадрів) — до другого секретаря ЦК Компартії України.

Втім, секретар (1986–1990) та член Політбюро (1988–1990) ЦК КПРС Вадим Медведєв згадував, що, коли нарешті відставка Щербицького стала на порядку денному, у Москві ніяк не могли остаточно визначитися із спадкоємцем. Розглядалися кандидатури: секретаря ЦК КПРС (1988–1991) Олега Бакланова — він родом з Харкова і сформувався у цьому місті як управлінець-виробничник⁵⁹, завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПРС Олександра Капта (у 1979–1986 — секретар ЦК КПУ з ідеології), секретаря ЦК КПУ Станіслава Гуренка⁶⁰, першого секретаря Київського обкому КПУ Григорія Ревенка⁶¹, першого секретаря Кримського обкому КПРС Андрія Гіренка⁶². Сам Щербицький, якщо вірити Медведєву, своїм спадкоємцем бачив секретаря ЦК КПУ (1982–1990), вихідця із

⁵⁷ Крючков Г.К. Трудные уроки. — С. 184.

⁵⁸ Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. — С. 221.

⁵⁹ У серпні 1991 року він стане членом ДКНС (ГКЧП), буде заарештований і до 1993 року перебуватиме в ув'язненні.

⁶⁰ Він таки стане першим секретарем у червні 1990 року.

⁶¹ Його М. Горбачов зрештою забере до себе і зробить останнім в історії керівником Апарату президента вже майже неіснуючого СРСР, серпень–грудень 1991.

⁶² Замість цього його на тому ж вересневому пленумі 1989 р., де В. Щербицького виведуть із складу членів Політбюро ЦК КПРС, призначать секретарем ЦК КПРС.

Донецька Бориса Качуру⁶³. Володимир Івашко, на якому врешті-решт зупинились, знаходився наприкінці списку, але й він пробув на цій посаді менше року. У липні 1990 року Михайло Горбачов зробив його заступником генерального секретаря ЦК КПРС, себто — своїм.

Підсумовуючи, слід підкреслити важливість і необхідність подальших досліджень з позначеної нами проблематики. Це актуально не лише з огляду, наприклад, на те, що до сьогодні немає повноцінної політичної біографії Щербицького. Дана тема на часі ще й тому, що його діяльність під час «перебудови» стала своєрідним прологом до подальших подій. На тлі консервативної («стабільної») позиції Щербицького інші представники комуністичної номенклатури (такі, як от Леонід Кравчук) почали виглядати «прогресивнішими», «патріотичнішими», що, зрештою, і дозволило їм вступити у компроміс з націонал-демократами у серпні 1991 року. Результатом стало утворення незалежної України як своєрідного акціонерного товариства, в якому контрольний пакет акцій зберегла стара номенклатура, хоча і націонал-демократи виявились досить впливовими у посиленні демократизаційних та націоналізаційних тенденцій у перші роки незалежності. Аналізуючи це, можна глибше зрозуміти сутність тієї спадщини, яку обстоював Володимир Щербицький. Спадщини, яку все ще належить долати.

Shapoval Yuri (Kyiv)

Prof. Dr., Institute for Political and Ethnic Studies,
National Academy of Sciences of Ukraine

Yakubets Olexandr (Kyiv)

Head of Department of State Scientific Institution
The Encyclopaedic Publishing House

The Last Barricade: Volodymyr Shcherbytsky during Perestroika

In the article a role and place of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine in 1972–1989 Volodymyr Shcherbytskyi in the processes of Perestroika in the USSR is examined, reasons of his political longevity in new condition is analysed.

Keywords: *V. Shcherbytskyi, L. Brezhnev, Y. Andropov, K. Chernenko, M. Gorbachev, Perestroika, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Communist Party of Ukraine, Communist Party of the Soviet Union, Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union.*

⁶³ *Медведев В.А.* В команде Горбачева: взгляд изнутри / Вадим Андреевич Медведев. — М.: Былина, 1994. — С. 120.